

ਉਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਤਦਾਕਾਰ ਹੈ। ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਫੋਟੋ ਨੂੰ ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ ਆਖਣਾ ਅਤੇ ਅਤਦਾਕਾਰ ਸਥਾਪਨਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਤਰੰਜ ਆਦਿ ਦੇ ਮੋਹਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ।

3. ਦਰਵ ਨਿਕਸ਼ੇਪ : ਭਾਵੀ ਜਾਂ ਭੂਤ ਪਰਿਆਏ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਪੁਕਾਰਨਾ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜਾ ਆਖਣਾ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਜੱਜ ਆਖਣਾ।

4. ਭਾਵ ਨਿਰਸ਼ੇਪ : ਗੁਣ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਪੁਕਾਰਨਾ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਆਖਣਾ। ਸਾਧਨਾ ਕਰਨਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਆਖਣਾ।

### ਤੱਤਵਵਾਦ :

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ (ਜੀਵ) ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ (ਅਜੀਵ) ਦੇ ਤੱਤਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦੋ ਤੱਤਵ ਅਨਾਦਿ (ਸ਼ੁਰੂ ਰਹਿਤ) ਹਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ। ਵਿਸਥਾਰ ਪੱਖੋਂ ਦੋ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਤੱਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਤੱਤਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ :

1) ਜੀਵ, 2) ਅਜੀਵ, 3) ਆਸ਼ਰਵ, 4) ਬੰਧ, 5) ਸੰਬਰ, 6)

ਨਿਰਜਰਾ, 7) ਮੋਕਸ਼

ਆਗਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਤੱਤਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ

1) ਜੀਵ 2) ਅਜੀਵ 3) ਪੁੰਨ 4) ਪਾਪ 5) ਆਸ਼ਰਵ 6) ਬੰਧ

7) ਸੰਬਰ 8) ਨਿਰਜਰਾ 9) ਮੋਕਸ਼।

## 1. ਜੀਵ ਤੱਤਵ :

ਇਹ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਸਵਰੂਪ ਹੈ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ - ਗਿਆਨਾ ਵਰਨੀਆ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਭੋਗਣਵਾਲਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਰਧਵ ਗਮਨ (ਉਪਰ ਨੂੰ ਜਾਣਾ) ਹੈ। ਜੱਦ ਤੱਕ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਮੁਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਇੰਦਰੀ, ਸ਼ਰੀਰ ਮਨ ਆਦਿ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਕੀ, ਪਸ਼ੂ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਤੱਰਸ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੱਸੇ ਹਨ।

## 2. ਅਜੀਵ ਤੱਤਵ :

ਜਿਸ ਦਰਵ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਜਾਂ ਛੱਡਣ ਯੋਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਜੀਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਜੀਵ ਦੇ ਪੰਜ ਭੇਦ ਹਨ।

1. ਧਰਮ, 2. ਅਧਰਮ, 3. ਆਕਾਸ਼, 4. ਕਾਲ, 5. ਪ੍ਰਦਗਲ;  
ਇਹ ਪੰਜ ਦਰਵ ਇੱਕਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਡ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਗਲ ਦਰਵ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਕੀ ਚਾਰੇ ਦਰਵ ਨਿਤ (ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ) ਸਥਿਰ, ਅਰੂਪੀ (ਸ਼ਕਲ ਰਹਿਤ) ਜਾਂ ਅਮੂਰਤਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਲ ਦਰਵ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਆਸਤੀਕਾਏ ਹਨ। ਜੀਵ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਆਸਤੀਕਾਏ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਆਸਤੀਕਾਏ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਆਏ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸੁਰਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਸਤੀਕਾਏ ਹਨ। ਆਸਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਏ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੂਹ। ਪੰਜ ਦਰਵ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਆਸਤੀਕਾਏ ਹਨ। ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਆਸਤੀਕਾਏ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਦਗਲ ਦਰਵ ਰੂਪੀ (ਸ਼ਕਲਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਮੂਰਤਕ ਹੈ। ਰੂਪੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਸਪਰਸ਼ (ਛੋਅ) ਰਸ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ।

ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਇਹ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖਾਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹ ਆਸਤੀਕਾਏ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜੀਵ ਤੇ ਪੁਦਗਲ ਨੂੰ ਚਲਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਠਹਿਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਤੈਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਤੱਤਵੀ ਗਤੀ-ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਤੱਤਵ ਠਹਿਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਆਸਤੀਕਾਏ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਜੀਵ, ਪੁਦਗਲ, ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦਰਵ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਤਿਲ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਲੋਕ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਤੇ ਪੁਦਗਲਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਧਰਮ, ਅਧਰਮ, ਪੁਦਗਲ, ਜੀਵ ਤੇ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਲੋਕਾ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਲੋਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਅਨੰਤ ਅਲੋਕਾ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਅਨੰਤ, ਨਿਤ, ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਪਦਾਰਥ ਹੈ।

ਕਾਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜੈਨ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜੈਨ ਆਚਾਰੀਆਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਦਿਗੰਬਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸਵੇਤੰਬਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋਹੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਕਾਲ ਅਰੂਪੀ ਅਜੀਵ ਦਰਵ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਪਰਿਨਮਣ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਾਲ ਦੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪੁਦਗਲਾਂ ਦਾ ਪਰਿਨਮਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵ, ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਪਰਿਨਮਣ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਲ ਪਰਿਆਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਖਿਣੰਭਗੁਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘੜੀ, ਮਹੂਰਤ, ਪਹਿਰ, ਦਿਨ, ਰੁਤਾ, ਪੱਖ, ਮਹੀਨਾ, ਸਾਲ ਆਦਿ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਾਲ ਦਰਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਤ ਹੈ।

ਕਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਸਮੇਂ ਹੈ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਰਨ (ਰੰਗ), ਗੰਧ, ਰਸ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ (ਛੋਹ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ (ਹੋਂਦ) ਅਵਗਾਹਨਾ (ਆਕਾਰ) ਆਦਿ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਂ ਉਤਸਵਪਰਨੀ ਕਾਲ ਅਤੇ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਵਸਪਰਨੀ ਕਾਲ ਹੈ। ਉਤਸਵਪਰਨੀ ਕਾਲ ਤੇ ਅਵਸਪਰਨੀ ਕਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅਵਸਪਰਨੀ ਉਤਸਵਪਰਨੀ ਕਾਲ ਦੇ ਛੇ ਆਰੇ ਯੁੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ;

1. ਸੁਖਮਾ - ਸੁਖਮਾ, 2. ਸੁਖਮਾ, 3. ਸੁਖਮਾ-ਦੁਖਮਾ, 4. ਦੁਖਮਾ-ਸੁਖਮਾ, 5. ਦੁਖਮਾ, 6. ਦੁਖਮਾ-ਦੁਖਮਾ।

**ਪੁਦਗਲ :**

ਸ਼ਬਦ, ਬੰਧ, ਸੂਖਮਤਾ, ਸਥੂਲਤਾ, ਸੰਸਥਾਨ, ਭੇਦ, ਹਨੇਰਾ, ਛਾਂ, ਤੱਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਹ ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਪਰਿਆਏ (ਆਕਾਰ) ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਗੁਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪੁਦਗਲ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਆਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰੇਡੀਓ, ਰਿਕਾਰਡ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਪਕੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਮੈਟਰ (Matter) ਪੁਦਗਲ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਹਨ : 1. ਸਕੰਧ, 2. ਦੇਸ਼, 3. ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 4. ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਕੰਧ ਹੈ। ਸਕੰਧ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਤਾਬ ਸਕੰਧ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਪੰਨਾ ਸਕੰਧ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਕੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆ ਭੂਤ, ਨਾ ਵੰਡਣਯੋਗ ਅੰਸ਼ ਸਕੰਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪੰਨੇ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਵੰਡਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਸਕੰਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਵ

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜਦ ਤੱਕ ਸਕੰਧ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਸਕੰਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੰਧ ਦਾ ਅੱਡ ਨਿਰ ਅੰਸ਼ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕੇਵਲ ਸਕੰਧ ਤੋਂ ਮਿਲਨਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਅਲਗ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਜਿਸ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਗਿਆਨ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਦੇਣ ਹੈ।

3. ਪੁੰਨ :- ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਭ ਪੁਦਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ, ਦੁੱਖੀ ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਅੰਨ, ਜਲ, ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਪਰ ਉਪਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਰਹਿਮ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੰਨ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਪਾਪ :- ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਸ਼ੁਭ ਪੁਦਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਹਨ - ਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਮਾਇਆ, ਚੋਰੀ, ਅਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਕਰੋਧ, ਮਾਨ, (ਧੋਖਾ) ਲੋਭ, ਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ।

5. ਆਸ਼ਰਵ :- ਜਿਸ ਬਚਨ ਤੋਂ, ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਕਰਮ ਵਰਗਨਾ (ਵਰਗ) ਦੇ ਪੁਦਗਲ-(ਕਰਮ) ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਸ਼ਰਵ ਹੈ। ਮਿਥਿਆਤਵ (ਗਲਤਸ਼ਰਧਾ), ਅਵਿਰਤਿ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ) ਕਸ਼ਾਏ, ਪ੍ਰਮਾਦ (ਅਸਾਵਧਾਨੀ) ਤੇ ਯੋਗ (ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ) ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਭ ਆਸ਼ਰਵ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਆਸ਼ਰਵ ਹੈ।

6. ਬੰਧ :- ਦੋ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਬੰਧ ਹੈ। ਬੰਧ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। 1) ਦਰਵ ਬੰਧ 2) ਭਾਵ ਬੰਧ। ਕਰਮ ਪੁਦਗਲਾਂ ਦਾ ਆਤਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣਾ ਦਰਵ ਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗ, ਦਵੇਸ਼, ਮੋਹ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਮ ਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵ ਬੰਧ ਹੈ।

ਬੰਧ ਦੇ 1) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬੰਧ 2) ਸਥਿਤੀ ਬੰਧ 3) ਅਨੁਭਾਗ ਬੰਧ ਅਤੇ 4) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬੰਧ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਮ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਕਰਮ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਾਲ (ਸਮਾਂ) ਮਰਿਆਦਾ (ਸੀਮਾ) ਹੈ। ਅਨੁਭਾਗ ਕਰਮ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਰਸ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਰਮ ਦਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।

ਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ - 1) ਸ਼ੁਭ ਤੇ 2) ਅਸ਼ੁਭ। ਸ਼ੁਭ ਬੰਧ ਪੁੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਬੰਧ ਪਾਪ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਕਰਮ ਉਦੈ (ਪ੍ਰਗਟ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਸਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਬੰਧ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕਾਲ ਬੰਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਲ ਪੁੰਨ-ਪਾਪ ਹੈ।

7. ਸੰਬਰ :- ਕਰਮ ਆਉਣਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੰਬਰ ਹੈ। ਸੰਬਰ ਆਸ਼ਰਵ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਬਰ ਦੀ ਸਿਧੀ (ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਗੁਪਤੀ, ਸਮਿਤੀ, ਧਰਮ, ਅਨੁਪਰੇਕਸ਼ਾ, ਪਰਿਸ਼ੈ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਚਾਰਿੱਤਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. ਨਿਰਜਰਾ :- ਸੰਬਰ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਰਵ ਦਾ ਨਿਰੋਧ (ਰੁਕਣਾ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਜਰਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਲਾਓ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਣਾ ਸੰਬਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਲਾਓ ਦਾ ਸੁੱਕ ਜਾਣਾ ਨਿਰਜਰਾ ਹੈ। ਨਿਰਜਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ - 1) ਸਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ ਅਤੇ 2) ਅਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ। ਜੋ ਵਰਤ ਆਦਿ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ ਹੈ।

9. ਮੋਕਸ਼ :- ਬੰਧ ਤੇ ਬੰਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਝਾੜਨ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਨੰਤ ਵੀਰਜ ਆਦਿ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤੱਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 1) ਸਤ ਤੱਤਵ ਜਾਂ ਨੌਂ ਤੱਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਛੇ ਦਰਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਦਰਵ, ਤੱਤਵ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥ ਦੇ ਸੂਚਕ

ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਤੱਤਵ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੁਣ ਦਰਵ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

### ਛੇ ਦਰਵ :

ਗੁਣ ਤੇ ਪਰਿਆਏ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਆਧਾਰ ਦਰਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਲੋਕ ਛੇ ਦਰਵਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਪੰਜ ਆਸਤੀਕਾਏ ਰੂਪ ਹੈ। ਦਰਵ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਆਏ (ਆਕਾਰ) ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾ ਪਰਿਆਏ ਤੋਂ ਦਰਵ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦਰਵ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਰਿਨਟਨ ਜਾਂ ਰੂਪ ਹੀ ਪਰਿਆਏ ਹਨ। ਗੁਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦਰਵ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦਰਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਗੁਣ ਤੇ ਪਰਿਆਏ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਤਪਾਦ (ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ) ਅਤੇ ਖਰਚ ਯੋਗ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਜੋ ਧਰੁਵ (ਸਥਿਰ) ਹੈ ਉਹ ਦਰਵ ਹੈ।

ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਨਾ ਇਕੱਲੀ ਨਿਤ (ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ) ਹੈ ਨਾ ਇਕੱਲੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇਕੱਲੀ ਕੁਟਸਥ (ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਨਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਪਰਿਣਾਮੀ ਨਿਤ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਰਵ ਨੂੰ ਪਰਿਣਾਮੀ-ਨਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਅਵਸਥਾ ਪੱਖੋਂ ਕਈ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਬ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਅੰਬ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੁੰਡਲ ਮਿਟ ਕੇ ਚੂੜੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲ ਪਰਿਆਏ ਦਾ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚੂੜੀ ਪਰਿਆਏ ਦਾ ਉਤਪਾਦ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸੋਨਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਦਰਵ ਨਾ ਕਦੇ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਰਵ ਦੇ ਪਰਿਆਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਦਰਵ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰਿਆਏ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਪਰਿਆਏ ਹੈ ਉਥੇ ਦਰਵ ਵੀ ਹੈ। ਦਰਵ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਨਾਸ਼ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਵ ਪੱਖੋਂ 1) ਧਰਮਾ ਆਸਤੀ ਕਾਏ, 2) ਅਧਰਮ

ਆਸਤੀ ਕਾਏ, 3) ਆਕਾਸ਼ ਆਸਤੀ ਕਾਏ, 4) ਕਾਲ, 5) ਪੁਦਗਲ ਆਸਤੀ ਕਾਏ, 6) ਜੀਵ ਆਸਤੀ ਕਾਏ, ਇਹ ਛੇ ਭੇਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

### ਲੋਕ ਸਥਿਤੀ :

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ (ਜੀਵ ਤੇ ਪੁਦਗਲ) ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਅਲੋਕ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਧਰਮ, ਅਧਰਮ, ਅਕਾਸ਼, ਕਾਲ, ਪੁਦਗਲ ਤੇ ਜੀਵ, ਇਹ ਛੇ ਦਰਵ ਹਨ। ਲੋਕ ਤੇ ਅਲੋਕ ਦੀ ਵੰਡ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਸ਼ਵਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡਣ ਵਾਲਾ ਤੰਤਵ ਵੀ ਸਾਸ਼ਵਤ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਅਖੰਡ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮਾ ਅਸਤੀ ਕਾਏ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਆਸਤੀ ਕਾਏ ਇਹ ਲੋਕ ਤੇ ਅਲੋਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ (ਦਰਵ) ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੈ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਲੋਕ ਹੈ। ਧਰਮ ਆਸਤੀ ਕਾਏ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਆਸਤੀ ਕਾਏ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਗਤੀ ਤੇ ਸਥਿਤੀ (ਰੁਕਨ) ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪੁਦਗਲ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਅਲੋਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਸੀਮਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਲੋਕ ਸੀਮਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਲੋਕਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਨ। ਲੋਕ ਚੇਦਹਾ ਰਾਜੂ ਪਰਿਮਾਣ ਅਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਲੋਕ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਮਿਣਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਮਰਦੰਗ ਅਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਕਸੇਰੇ ਇਕ ਉਲਟਾ, ਦੂਸਰਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਉਸ ਉਪਰ ਉਲਟਾ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜੋ ਆਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤਰਿ ਸ਼ਰਾਬ ਸੰਪੁਟ-ਆਕਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਲੋਕ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੋਕ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੋਲਵਾਲੇ ਗੋਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਲੋਕ ਆਕਾਸ਼ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਰਧਵ ਲੋਕ, ਮਧਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਧੋ ਲੋਕ। ਉਰਧਵ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਅਤੇ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਮਧ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਅਧੋ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਰਕੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਲੋਕ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਤੱਤਵ ਅਨਾਦਿ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

### ਈਸ਼ਵਰ ਕਰਤਾ :

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਕਰਤਾਵਾਦੀ ਜਾਂ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਦਾ ਤੋਂ ਸੀ ਤੇ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਸਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਉਸ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਈਸ਼ਵਰ ਜੇ ਸਵੈਮਭੂ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਵੈਮਭੂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਇਸ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਰਖਿਅਕ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਾਸ਼ਵਤ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਜੋ ਜੀਵ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਫੇਰ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਕਰਮ ਮੱਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਦਵਾਰਾ ਜਨਮ ਜਾਂ ਦੇਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੇਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਹਰੇ ਭਰੇ ਬਾਗ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਉਲਟੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੋਵੇ, ਦੁੱਖ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬਦਲੀ ਉਮਡ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਨਿਅਤੀ, ਕਰਮ, ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਕਾਲ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਤੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਅਤੀ, ਕਾਲ, ਕਰਮ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਸਾਰੇ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਵਾਦ ਹੈ।

### ਆਤਮਵਾਦ :

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਸਵਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਯੋਗ ਇਸਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਉਪਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਅਨਾਕਾਰ (ਸ਼ਕਲ ਰਹਿਤ) ਉਪਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਉਪਯੋਗ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਉਪਯੋਗ ਜਾਤੀ, ਗੁਣ, ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਕਾਰ ਉਪਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਮ ਸਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਨਾਕਾਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਗੁਣ ਪਰਿਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਰਵ, ਗੁਣ, ਪਰਿਆਏ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਯੋਗ ਜੜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਯੋਗ (ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ) ਆਤਮਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਅਰੂਪੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਨਾ ਪੁਰਸ਼। ਇਹ ਸਾਰੀ ਉਪਾਧਿਅਿ (ਗੁਣ) ਸਰੀਰ ਆਸ਼ਰਤ (ਸਹਾਰੇ) ਤੇ ਕਰਮਜਨਯ (ਕਰਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ) ਹਨ। ਆਤਮਾ ਸਾਸ਼ਵਤ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਸੰਖਿਆਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕਰਮ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਆਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਘੜੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚਾਨਣ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਫੈਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਅਨੰਤ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਆਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਡ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਅਪੂਰਵ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਗੁੱਖੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਕਣਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਚਿਕਨੇ ਤੇਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨਾ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਦੀ, ਜੜ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੜ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਦੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਇੰਦਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਇੰਦਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਇਸ਼ਟ (ਇੱਕਠ) ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦ ਤੱਕ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤਕ ਤੱਕ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਆਤਮਾ, ਇੰਦਰੀ ਮਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਮੂਰਤ ਹੈ। ਅਮੂਰਤ ਤੱਤਵ ਸਿਰਫ ਅਨੁਭੂਤੀ (ਅੰਦਰੋਂ) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਜਾਂ 'ਅਸੀਂ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਤਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ 1) ਸੰਸਾਰੀ ਤੇ 2) ਮੁਕਤ। ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰੀ

ਆਤਮਾ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਰਕੀ, ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ।

### ਕਰਮਵਾਦ :

ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੇਦ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਸੁੱਖੀ-ਦੁੱਖੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਖੁਦ ਹੀ ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਸੁਖੀ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੰਪਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਪੁੰਜ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਲਾਮ ਕਰੇ ਉਹ ਹੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਮਿਥਿਆ (ਗਲਤ ਸ਼ਰਧਾ) ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਪਰਿਣਾਮਾਂ (ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ) ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਜੀਵ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਮ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਤੇ ਕਰਮ ਦੋਹੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਜੜ੍ਹ। ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੇਭਾਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਾਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਦੇ ਪੰਜ ਕਾਰਨ ਹਨ : 1) ਮਿਥਿਆਤਵ, 2) ਅਵਰਤ, 3) ਪ੍ਰਮਾਦ, 4) ਕਸ਼ਾਏ, 5) ਯੋਗ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਬੰਧ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ : 1) ਕਸ਼ਾਏ 2) ਯੋਗ।

ਸ਼ਰੀਰ, ਬਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕਠੀ ਕਿਰਿਆ ਯੋਗ ਹਨ। ਕਰੋਧ, ਮਾਨ, ਮਾਇਆ, ਲੋਭ ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਆਵੇਗ (ਅਸਰ) ਕਸ਼ਾਏ ਹਨ। ਕਸ਼ਾਏ ਤੋਂ ਰਸ ਬੰਧ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਾਏ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਿਅੰਕ ਦਰਸ਼ਨ,

ਸਮਿਅੱਕ ਗਿਆਨ, ਸਮਿਅੱਕ ਚਾਰਿਤਰ, ਤੇ ਸਮਿਅੱਕ ਤਪ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਕਿਰਿਆ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹਨ, ਕਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਕਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਅੱਠ ਭੇਦ ਹਨ।

1. ਗਿਆਨਾ ਅਵਰਨੀਆ ਕਰਮ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਢਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨਾ ਅਵਰਨੀਆ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਖ ਤੇ ਲੱਗੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਪੱਟੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨਾ ਅਵਰਨੀਆ ਕਰਮ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਆਤਮਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜ ਗੁਣ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਗਿਆਨਾ ਅਵਰਨ ਕਰਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਆਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਿਆਨ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਅਵਰਨੀਆ ਕਰਮ ਦੇ ਉਦੇ (ਪ੍ਰਗਟ) ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਚੇਤਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

2. ਦਰਸ਼ਨਾ ਅਵਰਨੀਆ ਕਰਮ - ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਵੇਖਣ) ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਢਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਪੜਾਸੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨਾਵਰਨ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ (ਵੇਖਣ) ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. ਵੇਦਨੀਆ ਕਰਮ - ਇਸ ਕਰਮ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਯੋਗ ਅਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦਾ ਵੇਦਨਾ (ਭੋਗਣਾ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹਿਦ ਲਿਬੜੀ' ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਹ ਕਰਮ ਹੈ।

4. ਮੋਹਨੀਆ ਕਰਮ - ਆਤਮਾ ਦੇ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣ ਕੇ ਅਤੇ ਸੱਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਰਮ ਹੈ। ਮੋਹਨੀਆ ਕਰਮ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ